

ÇİN TUVCASI VE ÇİN TUVCASI ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

Mehmet Ölmez

Çin'de konuşulmuş veya konuşulmakta olan dokuz Türk dili vardır. Bunlardan Mançurya'daki Kırgızca (Fuyu Kırgızcası, Kırgıs) ile Özbekçe konuşurları hâlâ hayatı olsalar da pratikte bugün artık konuşulmayan diller arasındadır. Günlük hayatı Özbekler Uygurcayı, 'Kırgıs'lar da bölgedeki Moğolcayı (Ölöt) ve Çinceyi kullanmaktadır (ayrintılar için bk. Ölmez 2013; Li 2007 ve 2010/2011). Aşağıdaki yazı bu 9 dilden birisi, Çin'de yaşayan Tuvaların dilleri üzerine yapılan çalışmaları kısaca tanıtmakta, değerlendirmektedir.

1970'li yıllara kadar ne Moğolistan'da ne de Çin'de yaşayan Tuvalar ve onların dilleri, dil durumu hakkında bilim çevreleri haberdar değildilerdi. Her ne kadar 1956 ve 1957 yılları sonrası Çin'deki Tuvalar hakkında ilk çalışmalar yapılmışsa da bu çalışmaların yayımı, gün ışığına çıkması 1980 ve sonrasını bulmuştur. 1956 Ağustosunda Çin'deki halkların dillerini tespit amacıyla başlatılan çalışmalar sırasında Moğolca uzmanı B. H. Todayeva'nın Moğolca konuşmayan bir topluluk ile karşılaşması ve bölgede Kazaklar arasında çalışmakta olan Geng Shimin'e durumu aktarmasıyla Çin Tuvaları ilk kez fark edilmiştir (Geng 2001a: 5; Geng 2001b: 43). Ancak Çin Tuvacısı ile ilgili çalışmalar 1980'lerden sonra yaygınlaşmış, ilk yayınlar da 1990'ların sonundan itibaren görülmeye başlanmıştır (Song 1981; Mawkanuli 1999; Geng 2001a, 2001b; Mawkanuli 2005).

Tuvalar yoğun olarak Kanas, Ak-kaba ve Kom adlı üç köyde yaşarlar. Kanas'ın çoğu, Kom'un tamamına yakını Tuvalıdır. Ak-kaba'nın ise yarısı Tuvalı, diğer yarısı ise Kazaktır. Bundan başka Bovurcin ile Altay Oblasti'nin da bazı kasabalarında yaşayan Tuvalı aileler vardır.

Kısaca bilgi vermek gerekirse, toplam nüfusları 2.000 civarındadır. Anadillerini çok iyi bilirler. İlkokul çağına kadar Tuvaca konuşurlar. Ak-kaba, Kanas ve Kom'da Moğolların sayısı Tuvalara göre az

Mehmet Ölmez

da olsa eğitim dilleri Moğolcadır. Moğolcayı ilkokuldan itibaren öğrenmeye başlarlar. Resmî sayımlarda “Moğol” addedilmelerinden dolayı her üç köydeki Tuvalar da Moğolca ile okula başlarlar. İlk yıl bir tür Moğolca hazırlık gibi geçer. Kullanılan alfabe, Eski Uygur yazısından geliştirilmiş olan Moğol yazısıdır. Kullanılan imla ise Xinjiang’da devrimden sonra geliştirilen ve telaffuza dayanan bir imladır (bu, Klasik Moğolcadan ve İç Moğolistan’daki Moğolcadan farklı bir imladır). Bugün aralarında *tool* “destan” anlatıcısı yoktur. Ancak geleneksel Tuva müziğini *şoor* “kaval, flüt” ile icra eden İrtış çok iyi tanınır. Onun vefatı ile geleneksel müziği önceki kuşaklardan bugüne taşıyan kalmamıştır. Ancak bölgeye gelen turistlerin ilgisi dolayısıyla kimi Tuva gençleri, bazı Moğol müzisyenler Tuva-Moğol müziğini icra etmektedirler.

Benim ilk alan çalışmam ise 2004 yılına aittir. Bunu 2005 yılında ikinci alan çalışmam izledi. Geçmişe göre ulaşım daha kolay olsa da Ürümqi’den bölgeye sadece iki ulaşım yolu vardı: karayolu (otobüs veya otomobil) veya yaz aylarında küçük uçaklarla yapılan tırafesiz uçuşlar. Benim kullandığım yol, Ürümqi’den Bovurcin’e kadar süren ve Cungarya bozkırından geçen 14 saatlik toprak yoldu. Çünkü asfalt yol yapım aşamasındaydı. Bu yol ile iki kez gittim ve geldim.

İlk ve ikinci ziyaretimde Kanas ve Ak-Kaba köylerinde çalıştım. Kom yolunun karla kaplı olması dolayısıyla (Mayıs ayının ilk haftası) Kom'a gidemedim. Kom'a ancak üçüncü ziyaretimde, 2015 yılında gidebildim. Bu arada 10 yıllık bir sürede Kanas'ta ve bölgede nelerin hangi hızda değiştigini de yakından gözlemleyebildim. Aşağıda alan çalışmam öncesi ve alan çalışmam sonrasında ait, 2014'e degen çıkan yayınıları kısaca tanıtacağım. Söz konusu kaynaklar Çin'deki Tuvaların dilleri, kültürleri ve toplumsal hayatları üzerine yapılacak çalışmalarında ilk sırada başvurulacak eserlerdir.

Çin'de yaşayan Tuvalar buraya nereden gelmiştir, tarihleri nedir, nasıl adlandırılmalıdır, bütün bu konuları aşağıda tanıtılan çalışmalar da bulabilirsiniz.

1949'daki Çin devriminden sonra, Sovyet dilcilerinin ve dil bilimcilerinin destekleri ile Çin'deki azınlık dillerini tespit çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmalarla bağlı olarak Çin'de yaşayan azınlıkların resmî tanımları da yapılmıştır. Buna göre Çin'de resmî olarak 56 millet vardır (Bu milletler için bk. 中国小数民族图典 / Selected Pictures

Çin Tuvacısı ve Çin Tuvacısı üzerine çalışmalar

of Chinese Ethnic Groups, Beijing 2007). İşte bu sayımlarda dikkatlerden kaçan iki Türk dili olmuştur: Tuvaca ve Fuyu Kırgızcası (bu ikinci dil için bk. Hu Zhenhua ve çalışmaları, Ölmez 2001). Ancak Tuvaca, Fuyu Kırgızcasına göre daha şanslıdır. Çin'deki Türk dillerini ele alan karşılaşmalı sözlükte ve gramerde 8 dil arasına girmiştir. 9. dil, Fuyu Kırgızcası bu çalışmalarda kendisine yer bulamamıştır. Sebebi ise, hem o dönemde yeterince tanınmamış olması hem de bu dilin gramerini yazacak kadar yeterli malzeme bulunmayışıdır.

Çin Tuvaları komşularınca genelde Kök Monçak (“mavi” ve “boncuk”) olarak adlandırılırlar. Ancak Kanas bölgesinin bütün Çin’de tanınmış bir turizm merkezi olmasıyla birlikte Kök Monçak vb. adlandırmalar bir tarafa bırakılmış ve Tuva adında birleşilmiştir.

Geng Shimin 耿世民 ve **Çin Tuvacısı** üzerine çalışmaları: Çin Tuvalarının kâşifi diyebileceğimiz Geng Shimin’in 1956’ya uzanan derlemeleri ilk olarak 1990 ve sonrasında yayımlanmaya başlanmıştır. Geng’in çalışması bir dil incelemesi çalışmasından çok, yöre halkı arasında anlatılan çeşitli hikâyeleri derlemek türündendir. Günümüzde Çin Tuvaları arasında hikâye anlatıcılarının kalmadığını göz önünde bulundurursak söz konusu derlemelerin ne kadar kıymetli olduğunu anlarız.

Metinlerine A’dan başlayarak Z’ye kadar çeşitli numaralar veren Geng’in bu konuda yayımlanmış beş makalesi vardır. Yayımlanmadır dört kısa hikâyeyi sağlığında çalışıp birlikte yayına hazırlamış bulunmaktayız, bunlar da ilk fıratta yayımlanacaktır. Bu dört kısa hikâyeden en kısa olanı “Y” metninin başında yayınlandı:

1. “Materials on the Tuvan of China”, *De Dunhuang à Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton* présenté par L. Bazin et P. Zieme. Turnhout, 2001: 43–58. Section A: Önce 79 adet kısa cümle (İngilizce çevirileri ile) yer alır. Section B ve C kısa metinlerden ibarettir.
2. “Materials of the Tuvinian Language in China”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 53 (2000) 1–2: 47–63. D. *uğannıq uruq* “clever daughter”, E. *börü men qağay* “wolf and sow”.
3. Materials of Tuvinian Language in China (3), *Central Asiatic Journal*, vol. 50 (2006) 1: 16–34. F, G, H, I, J, K, L, M.
4. Materials of Tuvinian Language in China (4), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 11 (2001): 5–21. N, O, P, Q, R, S, T, U, V, W.

Mehmet Ölmez

5. Materials of Tuvinian Language of China (5), *Türkoloji Dergisi*, 16 (2001) 1: 19–24. Y, Z.

Song Zhenchun: tez çalışması olarak konuya ait ilk inceleme Song Zhenchun'a aittir. Çin Sosyal Bilimler Akademisi bünyesinde hazırlanan çalışma, alanda yapılmış ilk sistemli dil incelemesidir¹. Çalışma hem ses hem de şekil bilgisi yönünden Çin Tuvalarının dilini ele alır. Sözcük türleri, söz varlığı ve diğer konular alanda derlenen örnek cümleler eşliğinde ele alınmıştır. Ünlü uzunlukları ve gırtlak-sıllaşma anlam farkı yaratan bir unsur olarak işlenmiştir.

Zhongguo tujueyuzu yuyan cihuiji: Çin Tuvacası'nın basılı bir yayında ele alındığı ilk çalışma Çin'deki Türk dillerinin karşılaşmalı sözlüğüdür². 1990 yılında çıkan çalışma 8 dilin; Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Tuvaca, Salırca ve Sarı Uygurcanın 4.075 kelimelek bir sözlüğüdür. Sözlük, Çin'de en çok konuşulu olan Çağdaş Uygurcaya ait kelimelerin madde başı alınması ile düzenlenmiştir. Sözlüğün sonunda bir de her dil için ayrı ayrı hazırlanmış kısa bir gramer bölümü yer alır. 505–508. sayfalar arasında Tuvacanın gramer özelliklerine yer verilir.

Talant Mawkanuli: konuya ilgili Çin dışında hazırlanmış ilk doktora çalışması Talant Mawkanuli'na aittir³. Bir girişle başlayan çalışma “Cungar Tuvacası”nın (The Jungar Tuva Language) yerini ele alan sunuyla başlar. İkinci bölüm ayrıntılı bir ses bilgisini içerir. Üçüncü bölüm şekil bilgisi, dördüncü bölüm isim, beşinci bölüm fiili ele alır. Çalışma iki ekle sonlanır. İlk ek çalışmaya kaynaklık eden metinlerden oluşur. İkinci ek ise sözlüktür. Çalışma zengin bir alan araştırmasına dayanır. Hem Ak-kaba'da hem Kanas'ta hem de Kom'da yapılan derlemeler çalışmada kullanılmıştır.

Mawkanuli'nin ikinci çalışması, ağırlıklı olarak doktora tezinin metinlerinden oluşan kitap yayınıdır⁴. İlk bölüm Çin Tuvalarını çok

¹ 土瓦语研究 *Tuwayu Yanjiu*, 宋正纯 Song Zhenchun, 中国社会科学院研究生, 1981 [Beijing].

² 中国突厥语族语言词汇集 *Zhongguo tujueyuzu yuyan cihuiji*, Pekin 1990.

³ Talant Mawkanuli, *The Phonology and Morphology of Jungar Tuva*, Indiana University, Unpublished Doctoral Dissertation 1999, 295 s.

⁴ Talant Mawkanuli, *Jungar Tuval Texts*, Indiana University Bloomington, 206 s.

Çin Tuvacısı ve Çin Tuvacısı üzerine çalışmalar

yönlü olarak tanıtan bir giriş niteliğindeki metinlerden oluşur. Metinler, Tuvalar arasından derlenen boy örgütlenmelerine, eğitime, dine, evlilik usullerine ait konuları içeren cümlelerdir. Buna göre Tuvalar yalnızca Ak-kaba, Kanas ve Kom'da değil; Köktogay, Altay, Bovurcin, Temeki/Tamakı, Turgun, Kandagayı, Alagak, Şungkur, Şinggil, Gök Sug gibi şehir, kasaba ve köylerde de yaşamaktadırlar: *alday ay-maandagi divalar negizinen bувurşın awdanı hanas монгул uluttug aalında toptajip honuştangan* “Altay bölgesindeki Tuvalar esasen Bovurcin ilçesi, Hanas Moğol halkı köyünde toplanıp yerleşmişlerdir.” (s. 16–17). *Büdün giji sanı bir mij beş cüs onja giji* “Bütün nüfusun toplamı / toplam kişi sayısı 1.510 civarındadır.” (s. 17). *Moŋ jedi cüs onday giji sanı hom gistaanda durar ses cüstey giji sanı hanas gistaanda durar haba avdanı terekти avıldında akkaba gistaanda beş cüs sezendey duvalar bar alday halazınıň handagayı alagak deen şigi iyi avıldında şamanan bir cüs aldan beştey duvalar bar* “Bunun 710 kadarı Kom köyünde yaşar; 800 kadarı Hanas köyünde yaşar; Haba / Kaba ilçesinin Terekти köyünde, Ak-Kaba köyünde 580 kadar Tuva var; Altay şehrinin Kandagayı Alagak denen iki köyünde yaklaşık 165 Tuva vardır”. (s. 17–18)⁵.

Üçüncü bölüm halk anlatılarını, dördüncü bölüm çeşitli şarkıları içerir. Beşinci bölüm çeşitli konulara ait cümle örneklerini içerir. Sonra ise bir sözlük yer alır. İkinci bölüm gündelik hayatı, okul hayatına ait konuları içeren cümlelerden oluşur.

Wu Hongwei: konuya ilgili yayınlardan ilki Wu Hongwei'e aittir. 1996'da yayımlanan çalışmanın adı 图瓦语研究 *Tuwayu Yanjiu* “Tuvaca İncelemeleri”dir⁶. Çalışma beş ana bölümden oluşur. Numarasız olan son bölüm ise tasnifli Çince-Tuvaca sözlüktür.

Sunuş niteliğindeki giriş bölümünde Çin'deki Tuvalar, kısa tarihleri, nüfusları, kendilerini nasıl adlandırdıkları, bu adlandırmaların Çin yazılısı ile farklı şekillerde yazılışları yer alır: *diba*, *diva*, 德巴 *deba*, 德瓦 *dewa*, 图瓦 *tuwa*, 土瓦 *tuwa*, 图佤 *tuwa*. İlk bölümde ayrıntılı bir

⁵ Kitapta kullanılan transkripsiyon işaretine göre ž harflerini j ile gösterdim. Söz içinde, örneğin *giži* sözünde bu doğrudur, ancak söz başındaki žüs vb. kelimelerdeki mezkûr harfi ise c- ile cüs şeklinde gösterdim; çünkü ben söz başında her zaman c- sesini duyduğum.

⁶ 图瓦语研究 *Tuwayu Yanjiu*, 吴宏伟 Wu Hongwei, Shanghai 1999, 234 s.

ses bilgisine yer verilir. Kısa 9 ünlüye yer verilir: *a, e, ē, i, o, ö, u* ve *ü*. İkinci bölüm şekil bilgisini, üçüncü bölüm ise söz dizimini oluşturur. Dördüncü bölüm söz varlığı, beşinci bölüm de Tuvacanın Türk dilleri arasındaki yerine, özellikle de Çin'deki Xinjiang'daki Türk dilleri arasındaki yerine ayrılmıştır. Çalışmanın sonunda ise tasniflenmiş Çince-Tuvaca sözlük yer alır. Bu sözlükten hava, gök, hava durumu, mevsimler, yıl adları vb. konuları ele alan sözlere yer verebiliriz (193–194):

dedis:	gök, gökyüzü (?).
kün:	güneş.
cıldıs:	yıldız.
cedığa:n:	büyük ayı.
ağar:	hava, oksijen.
bus:	pus, buhar.
gereli:	güneş ışığı.
ayas:	güneşli hava.
burgek:	bulutlu hava.
bulit:	bulut.
kızıl bulit:	şafak.
solanğı:	gökkuşağı.
tuman:	duman.
gıra:	kırağı.
şalıŋ:	çiy, şebnem.
şurğan:	kar fırtınası.
boran:	fırtına.
garazalğan:	bahar rüzgârı.
gazırğa:	kasırga.
dedis ~ normisdı:	gök gürültüsü.
ayaŋgi:	şimşek.
caşkın ~ boran:	yağmur.
ak caşkın:	sağanak yağmur.
sebelen caşkın:	çiseleyen yağmur.
caşkın:	damla.
mödir:	dolu.
har:	kar.
hirbak:	ince yağan kar.
ot:	ateş.
gös:	köz.

Çin Tuvacısı ve Çin Tuvacısı üzerine çalışmalar

kül:	kül.
tosın:	toz.
ört:	ateş.
ış:	sigara.
cırıtkı:	meşale.
ottılıç cırı:	ateş ışığı, alev.
orçilaş:	dünya.
şağı:	mevsim.
cas:	bahar.
cay:	yaz.
güs:	sonbahar.
gış:	kış.
güsge (y*):	fare.
inek ~ nek (y):	inek
bar (y):	aslan.
godan (y):	tavşan.
uluu ~ luu ~ ulu:	ejderha.
cılan (y):	yılan.
hoy (y):	koyun.
gağay (y):	domuz.
aht (y):	at.
meçin (y):	maymun.
dağa (y):	horoz.
iht (y):	köpek.
öy:	zaman.
kündis:	gündüz.
dün:	gece.
dağ bilen:	sabah.
düşden burun:	ögleden önce.
düşde:	öglen.
düşden sonğar:	ögleden sonra.
gece:	gece.
imer:	akşam.
dün ortuzu:	gece yarısı.
ay:	ay.
kün:	gün.

* (y = “yıl, yılı”).

Mehmet Ölmez

M. V. Monguş. Tuvintsı Mongolii i Kitaya⁷: Moğolistan ve Çin'de yaşayan Tuvaları ele alan çalışmanın ilk baskısı 1999'da, dört bölümden oluşan ikinci baskı 2002 yılında yapılmıştır. İlk bölümde Moğolistan'daki ve Çin'deki Tuvaların etnolojik durumlarına, boy sistemlerine, yerleşim yerlerine, nüfuslarına, bağlı oldukları boylara ve bölgede daha önce çalışma yapanlara değinilir.

Monguş'a göre Tuvaların yaşadıkları bölgeler:
Tuva, Moğolistan'ın batısı ve kuzeybatısı, Xinjiang'ın kuzeyi

Moğolistan'da yaşayan Tuvalar, onların folkloru, nüfusları ve gelenekleri Erika Taube'nin çalışmaları aracılığıyla uzun süreden beri bilinmektedir (Taube 2008). Ancak Çin'deki Tuvaların yaşadıkları köy ve kasabalar, nüfusları Moğolistan'a baktığımızda göreceli olarak daha az bilinmektedir. Bu nedenle de Marina V. Monguş bölgeye giderek alan araştırması yapmış, Tuvaların yaşadığı köyler, kasabalar hakkında resimlerle bilgiler vermiştir. Buna göre Çin'de yaşayan Tuvalar Ak-Soyan ve Kara-Soyan boylarına bağlıırlar (s. 21). İkinci bölümde dil durumu ele alınır (Çin için bk. özellikle s. 38 ve sonrası). Üçüncü bölümde gelenekler, inançlar ve bunlarda görülen değişim,

⁷ Монгуш Марина Васильевна, *Тувинцы Монголии и Китая: этнодисперсные группы: (История и современность)*, Новосибирск: Наука, 2002, 126 s. (ayrıntılı tanıtımı için bk. *Sibirische Studien / Sibiryada İncelemeleri*, 2.1, 2007: 97–99).

Çin Tuvacası ve Çin Tuvacası üzerine çalışmalar

etkileşim ele alınır. Dördüncü ve son bölüm ise kültürler arası etkileşimi, evlilik vb. konuları ele alır. 95–97. sayfalarda sonuç yer alır. 98–123. sayfalarda ekler yer alır. Ekler bölümünde daha önce konuya ilgili yapılmış metin derlemeleri ile yazının doğrudan kendisinin yaptığı söyleşilere, Çin'den ve Moğolistan'dan söyleşilere yer verilir.

Bu söyleşilerden ilki 1962 doğumlu Даш Чөмблөв Оронбайв ile olanıdır. Söyleşi 1993'te yapılmıştır. Söyleşi bugünkü Tuva alfabesiyle kaleme alınmış olmakla birlikte iması Çin'deki Tuvaların imasını yansımaktadır. Örneğin Tuva'da *x*- ile *хөөөү* kullanılırken bu konuşmada yalnızca *көөөү* kullanılır. Yine “şimdi, şu an, bugün” yerine Kazakça *qazır* sözünden gelen *газыр*'ın kullanımını dikkat çekmektedir (Kazakça << Arapça>>). Yine Tuvaca *эвээши* yerine burada *иаяаши* iması dikkati çeker. Metinde Даш Чөмблөв Оронбайv'ın büyükbabalarının Rusya'dan Hanas'a göçüsü, orada bulunan öteki Tuvalarla karşılaşmaları kısaca ele alınır.

Nankuaimodege: 新疆图瓦人社会文化田野调查与研究 *Xinjiang Tuwaren Shehuiwenhua Tianyediaoche yu Yanjiu* “Xinjiang Tuvaları Üzerine Sosyo-Kültürel Bir Çalışma” adlı kitap etnoloji esaslı bir çalışma olup başta Kanas olmak üzere Kom ve Ak-Kaba'da ve çevrede yaşayan Tuvaların hayatını, hayat tarzlarını, dillerini ele almaktadır⁸. Çin Tuvalarının etnografiyası ve antropolojisi üzerine alan çalışmasına dayalı olarak hazırlanmış olan bu çalışma 10 bölüm ile bunlara ilave dil bahislerini ele alan bölümlerden oluşur. Önce Moğolca olarak çıkan çalışma daha sonra Çince yayımlanmıştır.

Giriş bölümünde Tuvaların yaşadığı bölge kısaca tanıtılır. İlk bölüm Tuvaların tarihi, kimlikleri konusunu ele alır. Tuvaların evlilik, akrabalık ilişkileri, kutlamaları vb. konularını ele alan kısım toplumsal hayat kısmıdır. Üçüncü bölümde Tuvaların eğitimi ele alınır. Dördüncü bölüm halk hekimliği vb. konulara değinir. Beşinci bölüm din, inanış, Tuva şamanlığı vb. konuları; altıncı bölüm toplum ruhunu; yedinci bölüm tabular ve yeni gelişen turizmi; sekizinci bölüm müzik, spor vb. konuları; dokuzuncu bölüm beraber yaşadıkları Kazaklar ve Moğollarla olan ilişkileri, Tuva kimliği, Tuva dili konularını ele alır.

⁸ 新疆图瓦人社会文化田野调查与研究 *Xinjiang Tuwaren Shehuiwenhua Tianyediaoche yu Yanjiu*, 南快莫德格 Nankuaimodege. 2009 Beijing, 294 s.

Mehmet Ölmez

Bu bölümlerden sonra Tuvaca, Moğolca, Kazakça, Kırgızca, Uygurca ve Çince karşılaştırmalı bir kelime listesi yer alır:

baş	tolgee	bas	baş	baş	头	tou
gulaak	çix	kulak	kulak	kulak	耳朵	erduo

Kitapta ele alınan konular bol sayıda resimle zenginleştirilir. Bazı şairler, manzum parçalar, Kanas'ı öven manzum metinler yer alır:

Hanas un magtaal
hanas kimdiŋ kul cagey
ugturgayniŋ gerel durkan
sunu betken suglare cagey
sunu budkun caca cagey

M. V. Monguş, Odin narod tri sud'bı⁹: tek bir milletin üç ayrı ülkede, birbirinden farklı üç ayrı kaderi yaşamاسına yer verilir. Çalışma, aynı araştırmacının daha önceki yayınının biraz daha genişletilmiş şeklidir (*Tuvintsı Mongolii i Kitaya – Тувинцы Монголии и Китая*). İlk kitapta Tuva'daki Tuvalar ele alınmamıştı, bu çalışmada ana Tuva kitlesi ve tarihi de kitaba eklenmiştir. Kitap dört ana bölümden oluşur. İlk bölüm Tuva halkının, Tuva etnosunun ortaya çıkışı, bu konudaki bilgileri değerlendirir. İkinci bölüm Mançu hanedanı döneminde (1758–1911) Tuvaların durumunu, Rusya'nın bölgede hâkim güç olmasını, 1921–1944 arası bağımsız, müstakil devlet oldukları dönemi ele alır. Konuya ilgili belgeler, fotoğraflar, döneme ait bayrakların fotoğrafları yer alır. Üçüncü bölüm Rusya Federasyonu içerisinde Tuvaları, dolayısıyla 1944 ve sonrasını ele alır. Ek olarak Tofalar ve Soyot(lar)a da değinilir. Dördüncü bölüm ise Moğolistan ve Çin Tuvalarını ele alır.

Tuvintsı Kitaya¹⁰: konuya ilgili son kitaptır. Kitabın uzun adından da anlaşılacağı üzere çalışmada hazırlayanın kendi çekimi fotoğraflarla Çin'deki Tuvaların hayat tarzlarına ait fotoğraflar yer almaktadır. İlk bölüm Tuvaların yaşadıkları coğrafayı göstermek amacıyla çeşitli

⁹ 新疆图瓦人社会文化田野调查与研究 *Xinjiang Tuwaren Shehuiwen-hua Tianyediaocha yu Yanjiu*, 南快莫德格 Nankuaimodege. 2009 Beijing, 294 s.

¹⁰ Монгуш М. В. *Один народ три судьбы. Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте*. Осака: Национальный Музей Этнологии (Минпаку) 2010, 360 с.

Çin Tuvacısı ve Çin Tuvacısı üzerine çalışmalar

<p>我是土瓦人 MEN TUVA MEN</p> <p>吉祥如意的春节里 ART ART DENG OBAZENGHA 载歌载舞的土瓦人 DAJEN GODERGEN TUVA MEN</p> <p>迎接远方客人时 AL AL DENG GOJENGA 献出哈达的土瓦人 DEJEZEN DAZEN TUVA MEN</p> <p>我是土瓦人 MEN TUVA MEN</p> <p>是那高山的儿子 MENGGE DAELE JURTENG OULE MEN</p> <p>我是土瓦人 MEN TUVA MEN</p> <p>是那草原的女儿 MONGGEN SEULU JURTENG URUI MEN</p>	<p>庆祝丰收的做包节 JANENG XEAHAZENENG UXJINDA 射箭赛马的土瓦人 JAZEN KEREXGEN TUVA MEN</p> <p>六月草原的月光下 JAYNENG DONGGI OYNENGDA</p> <p>情意绵绵的土瓦人 JAYANEN SEMERAXHAN TUVA MEM</p> <p>《苏尔》琴的长调里 HOMES KOMEY NENG AYALHAZE</p> <p>赞美母亲的土瓦人 DAN JANGGIRTHAN TUVA MEN</p> <p>成吉思汗的传说中 HAMAYDA ORENNIN JAYHARDA</p> <p>热爱故乡的土瓦人 JANGHIRHAZEN JAXHAN TUVA MEN</p>
---	--

У тувинцев Китая, как у российских и монгольских тувинцев, очень популярна песня «Мен тува мен» (Я - тувинец). Существуют также импровизационные варианты этой песни, в зависимости от места жительства поющего. Можно без преувеличения говорить, что её знают все тувинцы, поют на любых празднествах. В последние годы по заказу китайской фирмы стихи с тувинского на китайский перевёл молодой тувинец Хунсаа Солонго. Текст данной песни был напечатан на оборотной стороне приглашения к заключительному новогоднему ритуалу *Мэцэр*. Поскольку тувинцы не имеют национальной письменности, песенный текст представлен китайскими иероглифами и латинскими буквами.

Tuva'da, Moğolistan'da ve Çin'de Tuvaların ortak bildikleri
men tuva men "Ben Tuvaliyım" şarkısının sözleri
(J. M. Yuşa, Tuvintsı Kitaya: arka kapak)

açılardan çekilmiş fotoğrafları içerir. Bu bölümde binalar, iç kısımları, ev döşemesi, kayaklar, kızaklar, at bakımı (nallanması vb.), koyun yüzülmesi, ot kesimi konularına ait fotoğraflar vardır. İkinci kısımda Tuvaların geleneklerine, folkloruna ait konuları gösteren fotoğraflar, alan çalışmasında görüşülen kaynak kişiler, *ovaa* eğlencesi, geleneksel kıyafetlerle fotoğraflar yer alır. Bir başka bölüm çocuklara ayrılmıştır. Geleneksel kıyafetlerle çocuklar, ilk saç kesimi sonrası çocuklar bu bölüm oluşturur. Geleneksel yiyecekler kısmında hem Tuvaların hem de komşuları Kazakların, Uygurların yiyecekleri sayılır: *soga-ja*, *çöreme*, *lagman*, *karala*, *hoorgan dalgan*, *hoytpak*, *aarji*, *bıştak*, *kurut* vb. Kimi yiyeceklerin, peynir türlerinin resimleri yer alır: *sarıg-üs*, *boorsak*, *çemidor*, *kurut*, *karala*, *çanzi*, *arakı*, *kurut* esasen

Mehmet Ölmez

Kazaklara özgü bir peynir türüken, *aarji* Tuvalara özgür, *lagman* ise Uygurların geleneksel eriştesidir. Yine *çanzi* Uygur ve Kazakların hamurlu yiyeceklerindendir. Dinî uygulamalar, inanışlar bölümünde *baylin* ve *ovaa* yerlerine, *şagaa* (yeni yıl) kutlamalarına, *şagaa* eğlençelerine, *ovaa* törenlerine ait fotoğraflar yer alır (*ovaa* < Mo. *obuga(n)*, *obaga*). Son iki bölümde eğitim ve turizm konularına ait resimler yer alır.

Yukarıda kısaca tanıtılan çalışmalar bugün Çin'de yaşayan ve turizm dolayısıyla hızlı bir şekilde geleneksel yaşam tarzlarını bırakıp rehberlik ve turizm için hizmet sektöründe çalışmaya başlayan *Dıvaların* dilleri, kültürleri, toplum yaşamları konusunda ilk elde kullanılacak çalışmalarlardır.

KAYNAKLAR

Монгуш М. В. Один народ три судьбы. Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте. Осака: Национальный Музей Этнологии, 2010.

Монгуш М. В. Тувинцы Монголии и Китая: этнодисперсные группы (история и современность). Новосибирск: Наука, 2002. [Tanıtımı: M. Ölmez. *Sibirische Studien / Sibiryia İncelemeleri*, 2.1, 2007: 97–99].

Юша Ж. М. Зарубежные тувинцы в объективе фотокамеры. Тувинцы Китая. Анnotated фольклорно-этнографический фотоальбом. Новосибирск, 2014.

Geng Shimin. Materials of the Tuvian Language in China, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2000. 53: 47–63.

Geng Shimin. Materials of Tuvian Language in China (4), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2001a. 11: 5–21.

Geng Shimin. Materials on the Tuvan of China, *De Dunhuang à Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton* présenté par L. Bazin et P. Zieme, 2001b. Turnhout: 43–58.

Geng Shimin. Materials of Tuvian Language of China (5), *Türkoloji Dergisi*, 2001c. 16: 19–24.

Geng Shimin. Materials of Tuvian Language in China (3), *Central Asiatic Journal*, 2006. 50: 16–34.

Li Yongsöng, Mehmet Ölmez and Kim Juwon. Some Newly Identified Words in “Fuyu Kirghiz” (Part 1), *Ural-Altaische Jahrbücher*, 2007. Neue Folge 21: 141–188.

- Çin Tuvacısı ve Çin Tuvacısı üzerine çalışmalar
- Li - Ölmez - Kim Geng Shimin.* Some Newly Identified Words in “Fuyu Kirghiz” (Part 2), **Ural-Altaische Jahrbücher**, 2010/2011. Neue Folge 24: 165–188.
- Mawkanuli Talant. The Phonology and Morphology of Jungar Tuva.** Indiana University, Unpublished Doctoral Dissertation, 1999.
- Mawkanuli Talant. Jungar Tuvan Texts.** Indiana University, Bloomington, 2005.
- Ölmez Mehmet.** Fu-yü Kırgızcası ve Akrabaları, **Türk Dilleri Araştırmaları**, 2001. 11: 137–152.
- Ölmez Mehmet.** **Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen – Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçeye ve Moğolca Denklikleriyle.** Wiesbaden, 2007.
- Ölmez Mehmet.** Çin’deki Türk Dilleri ve Bugünü, **Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları**, 4. Uluslararası **Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**. Editörler: Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz, Ankara, 2013. 397–422.
- Taube Erika.** Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel/Westmongolei). **Kleine Formen.** Wiesbaden, 2008.
- 南快莫德格 *Nankuaimodege.* 新疆图瓦人社会文化田野调查与研究 **Xinjiang Tuwaren Shehuiwenhua Tianyediaocha yu Yanjiu.** Beijing, 2009.
- 宋正纯 *Song Zhenchun.* 土瓦语研究 **Tuwayu Yanjiu.** 中国社会科学院研究生. Beijing, 1981.
- 吴宏伟 *Wu Hongwei.* 图瓦语研究 **Tuwayu Yanjiu.** Shanghai, 1999.
- 中国突厥语族语言词汇集 **Zhongguo tujueyuzu yuyan cihuiji.** Pekin, 1990.